

TERCÜME MAKALE/ TRANSLATION:

VAHHÂBÎLER

“Hartmann, Richard.* “Die Wahhâbiten.” Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 78 (n.F. 3), No. 3/4, 1924, pp. 176–213. JSTOR, www.jstor.org/stable/43371032.”

Tercüme: Onur ÖZATAĞ

Doktora Öğrencisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Ankara
Doktoral Candidate, Middle East Technical University, Faculty of Arts and Sciences, Ankara

alnilam1980@gmail.com

[orcid.org/ 0000-0002-0710-4959](https://orcid.org/0000-0002-0710-4959)

Atıf / Cite as: Hartmann, Richard. “Vahhâbiler”. Trc. Onur Özatağ. *Kader* 17/1 (Haziran 2019): 272-294.

D. G. Hogarth, 1922’de Oxford’da yayımlanan Arabistan adlı küçük kitabında, Arabistan’ın dünya savaşına katılmasının sonuçlarını şöyle formüle etmektedir (s. 131), ‘Özgürleşmesinin toplumsal etkileri, yirminci yüzyıla ilerlemek yerine on sekizinci yüzyılın şartlarına bir geri dönüş olarak görünmektedir.’ Bu yaz 1803 ya da 1806’daki olayların tekerrür ettiğini, yani Mekke’nin Necid’li – tabiri caizse – put kırıcı Vahhâbiler tarafından alındığını işittiğimizde, tüm İslam dünyasının duyduğu üzüntü, özellikle siyasi sahada bu kararın pek de tuhaf bir ifadesi gibi kulağa gelmemektedir. Derhal akla gelen tek fark ise, İslam dünyasının olayları, bir asırdan uzun bir süre önce takip ettiği aynı dehşetle değil, aksine, kısmen dahi olsa, belirli derecede bir onay çerçevesi içinde izlemesidir. Bu farkın nedeni, en azından Müslüman dünyasının – ve aynı zamanda Batı dünyasının – artık Vahhâbî hareketinin doğası hakkında, vaktiyle muhalifleri tarafından yayılmış olan tuhaf ve hayali fikirler beslememesi gerçeğinde yatmaktadır. Mekkelilerin onlar hakkında pek hoş anıları olmasa da, on dokuzuncu yüzyılın başında Mekke’deki Vahhâbî hâkimiyeti abartılmış ön yargıların temizlenmesinde çok yardımcı olmamaktadır. Ayrıca geçtiğimiz asır boyunca, ta ki en sonunda dünya savaşı Arabistan’ın büyük kısmını günümüze dek kapatmış olan örtüyü tamamıyla aralayınca dek, hiç de azımsanmayacak sayıda Avrupalı Vahhâbilerle, bizzat onların kendi topraklarında tanışmıştır.

* Prof. Dr., Albertus-Königsberg Üniversitesi, Doğu Prusya

Böylelikle günümüzde hiç kimse İbn Abdu'l-Vahhâb'ın yeni bir din kurduğuna ya da Vahhâbî hareketinin halen gizemini korumakta olan Karmatî mezhebi ile farklı bir bağlantı içinde olduğuna inanmamaktadır. Bugün biliyoruz ki, Vahhâbîler, Hz. Muhammed'in İslâm'ını asıl halinde, kadim toplumsal ve ahlâkî güçleri ile yeniden canlandırmak isteyen iyi Sünnîler'dir ve bir dinî hareket olarak Vahhâbîlik yalnızca Arabistan'ın toplumsal şartlarından biri olarak anlaşılabilir. Bu şartlar ise Peygamber'in zamanından beri, dört Sünnî okulun en muhafazakârı olan ve İslâm'ın daha karmaşık kültürel şartlara uyum sağlamasına karşı yaygın bir doğal tepki olarak doğan Ahmed b. Hanbel temelinde neredeyse hiç değişmemiştir. Öte yandan bu uyum sağlama süreci, kuşkusuz aynı zamanda dinin kurucusunun temel fikrinin de zayıflaması ve bir dünyevileşme anlamına gelmekteydi¹.

Vahhâbîlerin kendilerini adıyla andıkları Muhammed İbn Abdu'l-Vahhâb, iç Arabistan'ın Necid bölgesinde bulunan Ariz'in kırsalındaki Uyeyne köyünde², 1115/1703 yılında dünyaya gelmiştir ve söylendiğine göre ulema kökenli bir ailedendir. Öte yandan, ne isminin anlamı ne de özü mutlak bir kesinliğe sahiptir.³ İslâmî ilimlerle ilk defa, o zaman Uyeyne'de kadılık yapan babası aracılığı ile tanıştığı söylenir, daha sonra da komşu Hureymile'de çalışmasını sürdürmüştür. O zaman dahi, çevresindekilerin batıl inanç ve gevşeklikleri ile gerçek İslâm'dan ne derece uzaklaştıkları izlenimi onu derin bir şekilde etkilemiş olmalıdır. Mekke ve Medine'ye hacca gitmiş ve ilahiyat eğitiminin önemli bir kısmını muhtemelen burada tahsil etmiştir. Görünüşe göre daha sonra Basra'da kaldığı müddet, sert düşünceleri yüzünden çıkan çekişmelerle huzursuz geçmiş, ardından Arabistan'ın sahil bölgesi olan Ahsa'ya geçmiş ve nihayet Necid'e dönmüştür. Burada, 1726-27'den beridir çalışmakta olan babası ile buluşmuşsa da, ondan onay ve takdir görmemiş, böylece babasının 1740'taki ölümüne kadar geri planda kalmıştır. Ancak bundan sonra, İslâm'ın özü ile çelişen ve en geniş manada evliya kültlerinin ön sırada olduğu bid'atlara karşı açık bir savaş ilan etmiştir. Artık Hureymile'de daha fazla kalamadığını gördüğünde, köyü Uyeyne'ye geri dönmüş ve köyün emiri tarafından hoş karşılanmıştır; fakat köyün emiri, tabii olduğu Ahsa emirinin tehditlerine daha fazla direnememiş ve nihayetinde İbn Abdu'l-Vahhâb'a sağladığı korumadan vazgeçmiştir. Ancak İbn Abdu'l-Vahhâb, 1744'te, Aneze kabilesinden gelen soyu on beşinci yüzyılın ortalarından beridir müesses olan Emir Muhammed b. Suud b. Muhammed b. Mukrin'e katıldığında hiç de kötü bir anlaşma

¹ Kıyaslayınız J. Pedersen, *Centralarabien og Wahhabiterne: Nordisk Tidskrift* 1914, bk. 391-418.

² Konum ve vs. yi veriyorum. İsimler çoğunlukla Arapça nahiv kurallarının harf tiplerini öngördüğü ve varsaydığı şekilleri iledir, çünkü 1. Batı kaynaklarının transkripsiyonu çok farklıdır ve 2. Arapçanın bir ortografyası vardır. Tabii ki bu, asıl tartışma hakkında hiçbir şey söylenmemiştir ve başka bir transkripsiyonun geçerliliğine de meydan okunmamaktadır.

³ Ancak metinde verilen form (Euting'e karşı, *Tagebuch einer Resie in Inner-Arabien*, 1, 157 ve M. Hartmann, *Welt des Islams*, 2, 318. dipnot. 1: Muhammed 'Abd al-Vahhâb) bana doğru görünmektedir. Her ne kadar A. Musil (*Zur Zeitgeschichte von Arabien*, bk. 43) İbn 'Abd al-Vahhâb'ı soya ait bir isim olarak almakta haklı ise de, babasının adının 'Abd al-Wahhâb olmuş olması ve Süleyman'ın babasının değil büyükbabasının adı olması bana şu an için pek mümkün görünmüyor. Ben burada, ve geri kalınında da, Vahhâbî dairesini takip ediyorum, Osman b. Abdullah b. Bısr'ın 1328'de Bağdat'ta basılan *'Unwân el-Mecd fi Tarih Necd'i*, ki bu da 1225/1810'da ölen Hüseyin b. Ganem'in biyografisine zaman zaman atıfta bulunmaktadır.

yapmamıştı. Aslında, bu iki ismin ilişkileri Muhammed b. Suud'un İbn Abdu'l-Vahhâb'ın reform hareketini üstlenmesi üzerine bina edilmiştir; bunun için İbn Abdu'l-Vahhâb ona Necid'in hâkimiyeti sözünü vermişti. Bu, reform hareketinin başlangıcında belirleyici dönüm noktasıdır. Artık liderlik dinî reformcunun ellerinden askerî ve siyasî liderin ellerine geçiyordu.

Reformcunun psikolojik gelişimi hakkında kesin hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak hangi ilâhiyat yazarlarının onu özellikle etkilediklerini biliyoruz. Bunlar on üç ve on dördüncü asırların büyük Hanbelî âlimleri İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'dir. Zira, İbn Abdu'l-Vahhâb'ın yazılarında bu iki ismin eserlerinden alıntılar vardır ve Leiden kütüphanesinde bu âlimlerin, İbn Abdu'l-Vahhâb tarafından kopyalanmış el yazmaları bulunmaktadır.⁴ Kendisinin görüşlerinin ne olduğu bir akide tanımlaması ile görülebilir; bu ise Osman b. Abdullah b. Bişr'in *Unvan el-Mecd'*inde⁵ (67. ve tes.) nüshaları sunulan bir amentüdür, ben bunların güvenilirliğinden şüphe duymak için herhangi bir neden görmüyorum.

Ibn Suheym'den, içerisinde kendisine karşı temelsiz şeylerin uydurulduğu bir mektup almasının ardından, Kasim uleması akidesini sorduğunda onlara şöyle yazmıştır: Akide şudur⁶:

1. Yanımda duran Allah'ın, meleklerin ve sizlerin huzurunda şahitlik ederim ki, ben cemaatin iman ettiği necat cüz'üne iman ediyorum; Ehl-i sünnet ve'l-cemaat, Allah'a iman, O'nun meleklerine, yazılarına, elçilerine, ölümden sonra dirilmeye, hayır ve şerrin takdir-i ilahî olduğuna. Allah'a iman etmek, O'nun peygamberinin ağzından vahyettiği kitabında kendisi hakkında buyurdularına, tahrif ve ta'til olmaksızın iman etmektir. Ben iman ederim ki, 'O'nun benzeri hiçbir şey yoktur, O işiten ve görendir.' (42:11) O'nun kendisi hakkında buyurmadığı hiçbir şeyi ben O'nun hakkında söylemem, O'nun isimleri ve mucizeleri hakkında tereddüde düşmem; nasıl diye sormam ve O'nun isimlerini O'nun yarattıkları ile kıyaslamam; çünkü O'nun dengi yoktur ve yarattıkları ile kıyas yapılamaz, çünkü O kendisini ve başka her şeyi en iyi bilendir, O sözlerde ve beyanlarda en doğru ve en isabetli olandır. Böylece, sapkın yönlerde kendisi ile ortak tutulan meziyetlerle sıfatlandırılmaktan, insanlarla denk tutulan beyan ve sorulardan (ehl-i tekyîf ve't-temtil), sözleri te'vil eden ve mefhumların içini boşaltarak onları inkâr edenlerden kendisini azade tutar. Kur'an 37:180-181-182 şöyledir: 'İzzet sahibi Rabbin onların yakıştırdıklarından münezzehtir. Peygamberlere selam olsun. Hamd ise âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.'
2. Kurtuluşa ulaşmanın cüz'ü cemaatin cüzleri arasındadır, tıpkı cemaatin muhtelif mezhepler içinde durması gibi; Allah'ın sıfatları meselesinde ilâhî beyanları muhtevalarından boşa çıkaran Cehmiyye ile onları insanlara izafe

⁴ Bk. Goldziher, ZDGM 52, 156 ve sonraki sayfa.

⁵ Bk. yukarıda 177, dipnot 3, aşağıda *Unvân* olarak alıntılanmıştır.

⁶ Maddelere ayıran benim. Metnin asıl yapısına karşılık gelmeyecektir, burada sadece işi aşağıda görüldüğü üzere kolaylaştırması için kullanılmıştır.

eden Ehl-i temsil ve müşebbihe arasında durur⁷; ilâhî fiil meselesinde özgür iradeyi kabul eden Kaderiyye ile onu reddeden Cebriyye arasında durur; Allah tehdidi (vaîd) meselesinde Mürcie ile Vaîdiyye arasında durur, Kaderiyye ve diğerlerinin halkasındandır⁸; iman ve din meselesinde bir yandan Hariciyye ve Mutezile arasında durur – ve öte yandan da Mürcie ve Cehmiyye arasındadır⁹; Allah Resulü'nün sahabeti meselesinde Hariciler ve Şiiler arasında yer almaktadır.

3. Şehadet ederim ki, Kur'an Allah kelâmıdır, indirilmiştir, yaratılmamıştır, O'ndan gelir ve O'na döner; Allah hakikati onda buyurmuştur ve onu hizmetkârı ve elçisine indirmiştir, vahyini ona tevdi etmiştir; elçisi Allah ve insanlar arasında aracı olarak hizmet eder, o bizim Peygamberimiz Muhammed'dir.
4. İman ederim ki, Allah dilediğini yapar ve hiçbir şey O'nun iradesinin ötesinde değildir; yeryüzünde O'nun kudretinin ötesinde hiçbir şey yoktur; O söylemeden hiçbir şey olmaz; kimse kaderden kaçamaz ve bunun ötesine geçemez, bu 'Levh-i Mahfuz'da yazılı olandır.
5. İman ederim ki; Peygamber ölümünden sonraki vaziyeti ilan etmiştir. Böylece ben de kabir sorgusuna, cezalandırmaya ve mükâfata iman ederim; ruhun bedene iadesine iman ederim, böylece insanlar âlemlerin Rabbi huzurunda yalın ayaktır, güneş onlara yaklaşırken çıplak ve savunmasızdırlar. Terazi kurulacak ve insanların fiilleri onun üzerinde tartılacaktır: 'O zaman kimlerin tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtulmuşlardır. Kimlerin de tartıları hafif gelirse kendilerine yazık edenler işte onlardır. Cehennemde de ebedî kalacaklardır' (23:102-103) Ve listeler açıldığı vakit, biri sağındaki kitabı ve diğeri de solundaki kitabı alacaktır. Ben diriliş mekânında Peygamber Muhammed'in havuzuna iman ederim, onun suları kardan parlak, baldan tatlıdır, kapları gökteki yıldızlardan fazladır: Her kim ki ondan içer, bir daha susamaz. Ben Sırat Köprüsü'nün cehennem merkezinin üzerine inşa edildiğine iman ederim: İnsanlar onun üzerinden fiillerinin ölçüsüne göre yürür.
6. Peygamber'in şefaatine, onun ilk şefaatchi olduğuna ve şefaatinin kabul edileceğine iman ederim. Onun şefaatinde yalnızca bid'atçılar ve günahkârlar mahrumdur. Lakin bu da ancak Allah bundan razı olup izin verdiği vakit gerçekleşir, zira Kitap şöyle der: 'Onlar Allah'ın razı olduğu kimselerden başkasına şefaet etmezler' (21:28) ve 'Kimdir O'nun izni olmaksızın huzurunda şefaet edecek' (2:255) ve 'Göklerde nice melekler vardır da, Allah, dileyip razı olduğuna izin vermezden önce şefaatleri hiçbir işe yaramaz.' (53:26) O, sadece Tevhid ilmi mevcut olduğu vakit razı olur ve

⁷ Ben burada اهل التمثيل و الجهمية yerine اهل التعطيل الجهمية şeklinde okuyorum ve ikinci terimi de اهل التمثيل المشبهة Cehm b. Safvân ve ta 'til için bk. Horten, *Philos. Systeme der spekulativen Theologen im Islam* 135 ve tes.; Massignon, *La Passion d'al-Hallaj*, 646.

⁸ Cehennem cezası ilahi tehdidinin kimlere uygulanabilir olduğu meselesi (va'id) üzerine bk. Massignon, bahsi geçen yerde, bk. S. 617 ve tes.

⁹ İmanın yalnızca içsel bir ikna ve inanma mı olduğu, yoksa amellerin imana mı ait olduğu sorunu için bk. Macdonald, *Development of Muslim Theology*, 126 ve sonraki; Massignon, bahsi geçen yerde, bk. 668 ve tes.

sadece bunu hak edenlere izin verir. Şirk günahına batmış olanlar için ise şefaata yoktur, zira Allah şöyle buyurmuştur: 'Artık şefaathâcilerin şefaati onlara fayda vermez.' (74:49)

7. Cennet ve cehennem mahlûk olduğuna iman ederim, onlar kaimdir ve yok olmazlar; Kıyamet Günü'nde müminler Rablerini kendi gözleri ile göreceklerdir, tıpkı gece dolunay vakti zarar görmeksizin kameri görmek gibi¹⁰.
8. Peygamberimiz Muhammed'in peygamberlerin mührü olduğuna ve Allah'ın elçisi olduğuna iman ederim; onun nübüvvetine inanmayanın ve peygamberliğini kabul etmeyenin imanı da yoktur.
9. Ötesi, onun en önde gelen sahabesi Ebu Bekir'dir, sonra Ömer'dir, sonra Osman'dır, sonra Ali'dir, sonra Aşere-i Mübeşşere gelir, sonra Ehl-i Bedir, sonra Ağaç Ehli (Ehl-i Biatî'r-Rıdvân),¹¹ sonra da peygamberlerin geri kalanları. Ben Allah'ın Resulü'nün sahabesi ile irtibat ararım, onların faziletlerini hatırlarım, isimleri zikredildiği vakit onları rıza ile anar¹², affedilmelerini dilerim, beni onların şer meziyetlerini anmaktan uzak tut. Onların aralarındaki çekişmeler hakkında hiçbir şey öğrenmek de istemem. Kur'an'ın 59. suresinin 10. ayetine göre onların üstünlük ve izzetlerini kabul ederim: "Ensar ve Muhacirlerin arkalarından gelenler şöyle derler: 'Ey Rabbimiz, bizlere ve iman ile bizi geçmiş olan kardeşlerimize mağfiret buyur ve gönüllerimizde iman etmiş olanlara karşı kin tutturma. Ey Rabbimiz, şüphe yok ki sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin.'" Tüm şerlerden ari olan Müminlerin Anneleri¹³ için rıza ile konuşurum.
10. Evliyaların kerametlerini ve aldıkları ilhamları kabul ederim; lakin onlar Allah'ın hiçbir kudretine haiz değildir ve onlardan hiçbir şey beklenemez, kudret sahibi olan yalnızca Allah'tır.
11. Allah'ın Resulü bunu yapmadığı için, ben de hiçbir Müslümana cennet ve ya cehennemden şahitlik edemem; bunun yerine iyi eyleyenden ümidim vardır, şer eyleyen içinse korkarım.
12. Suçundan dolayı hiçbir Müslümanı imansızlıkla suçlamam ve onu İslam halkasının dışına çıkarmam.
13. İster iyi ister kötü, her imamın ardında cihat edileceğine ve cemaatin imamın ardında ibadet etmeye her durumda izni olduğuna inanırım. Cihat, Allah Muhammed'i gönderdiği zaman başlamıştır, onun ümmetinin sonuncusu Deccal'le savaşınca kadar da sürecektir – bu ne bir günahkârın günahını boşa çıkartır ne de dürüst bir adamın dürüstlüğünü.
14. İster iyi ister kötü olsun, eğer Allah'a karşı günah işlemeyi emretmiyorlarsa, itaatin Müslümanların imamlarına olduğuna iman ederim. Her kim ki, insanlar üzerine hemfikir olur da anlaşmaya varırlar, o vakit hilafeti sırtına

¹⁰ Görüş üzerine örn. bk. Steiner, *Die Mu'taziliten*, bk. 79; Spitta, *Zur Geschichte ... al-As'ari's*, bk. 49 ve 66; Massignon, bahsi geçen yer, bk. 695.

¹¹ Örn. Hudeybiye Biatı (bk. Lammens, *Enzykl. Des Islâm*, 2, 348.

¹² Şiilere karşı söylenmiştir.

¹³ Örn. Peygamber'in hanımları.

giyer, iddiasını kılıcından gelir, böylece halife olur; bu itaati gerektirir, ona taarruz etmek artık yasaktır.

15. Bid'atçıların, ta ki tövbe edinceye dek cemaat ve ümmet ile bağlarının kesildiğine iman ederim; lakin benim onlar hakkındaki hükmüm ancak onların hariçleri için geçerlidir; kalplerini ise Allah'a havale ederim.
16. Din meselesinde her yeniliğin bid'at olduğunu kabul ederim.
17. İmanın dil ile ikrar, uzuvlar ile amel olduğuna inanırım; o kalpteki inançtır; takva ile artar, günahla azalır. Yetmişden fazla cüze haizdir, bunlardan en yükseği amentüdür, yani Allah'tan başka ilah yoktur, en aşağıda olanı ise yolların emniyete alınmasıdır.
18. Muhammed'in saf şeriatının talebine göre iyiliği emredip kötülüğü yasaklamanın (*emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i an'il-munker*) bir görev olduğuna inanırım.

Bu, benim ne olduğumu bilmeniz niyetiyle yazdığım kısa bir amentüdür. Lakin sözlerimiz üzerinde hüküm sahibi olan yalnız Allah'tır.

Süleyman b. Süheym'in mektubunun sizlere ulaştığını ve benim bunu işittiğimi biliyorsunuz, ayrıca bulunduğunuz mahaldeki bir kısım ilim ehli insanların bunu kabul ettikleri ve buna inandıklarını da duydum. Allah biliyor ki, bu adam bana karşı benim söylemediğim sözler uydurmuştur; ben dört mezhebin batıl olduğunu iddia ediyordum, insanların altı asırdır faydalı görüşlerini yitirdiklerini söylüyordum, kendimi evvelki nesillerin âlimleriyle (*taklîd*) irtibatın dışında tutmak için içtihat iddiasında bulunuyordum, ilmî anlaşmazlığın bir ceza olduğunu öğretiyordum¹⁴, takva ehlerinden şefaât isteyenleri imansız ilan ediyordum, el-Busirî'nin¹⁵, 'yâ ekreme'l-halkî' sözünden dolayı imansız olduğunu iddia etmişim; elimden gelse güya Peygamber'in kabri üzerindeki kubbeyi yıkacakmışım, elimden gelse Kâbe'nin oluklarını¹⁶ alıp yerlerine tahtadan olanları koyacakmışım; güya Peygamber'in mezarına haccı yasaklamışım, ebeveynlerin mezarlarını ziyareti yasaklamışım, Allah'ın isminden başka bir isimle yemin edenleri imansızlıkla suçlamışım, güya İbnu'l-Fârız ve İbnu'l-Arâbî'yi imansız ilan etmişim¹⁷, güya *Delâilu'l-Hayrat*'ı¹⁸ ve *Ravzatu'l-Reyhân*'i¹⁹ yaktırmışım ve sonuncusunu *Ravzatu'l-Şeyâtin* olarak anmışım. Tüm bunlara cevabım şudur: 'Haşa! Bu büyük bir iftiradır.' (24:16) O, Muhammed'in Meryem oğlu İsa'ya sövdüğü iftirasını atanlara benzer, zira kalpleri yalan uydurmakta birbirlerine benzer, tıpkı Kur'an'ın 16:105'te buyurduğu gibi: 'Yalanı ancak Allah'ın ayetlerine

¹⁴ Öte yandan hâkim olan görüşe göre bu Allah'ın lütfudur, bk. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, bk. 30.

¹⁵ Hz. Muhammed'e Burde adında methiye yazan ünlü şair, ö. 694/1294 (bk. Brockelmann 1, 264 ve tes.); burada sorgulanan mısra C. A. Ralfs edisyonununun 152. mısrasıdır. Ralfs sözleri şöyle tercüme eder: 'Ey sen, tüm yaratılmışlar içinde Yaratıcı'nın en çok onurlandırdığı.'

¹⁶ Çoğu zaman altın ya da gümüşten bir katmanla kaplanmış, bk. Snouck Hurgronje, Mekka, 1, 4.

¹⁷ İbnu'l-Fârız, ö. 632/1235 (bk. Brockelmann 1, 262) ve İbnu'l-Arâbî, ö. 638/1240 (bk. Brockelmann 1, 441 ve tes.) Her ikisi de çok büyük Arap mutasavvıflarıdır.

¹⁸ Cezülî'nin, ö. 870/1465, *Delâilu'l-Hayrat*'ı (bk. Brockelmann, 2, 252) Oldukça yaygın bir ibadet kitabıdır.

¹⁹ El-Yâfi'î'nin, ö. 768/1367, ünlü ahlâk koleksiyonunun adı (bk. Brockelmann, 2, 176 ve tes.)

inanmayanlar uydurur.' Melekler, İsa ve Ezra cehennemdedir diye Peygamber'e iftira ettiklerinde Allah şu ayeti vahyetmiştir: 'Şüphe yok ki haklarında bizden en güzel müjdeler geçmiş olanlara gelince, işte bunlar oradan (cehennemden) uzaklaştırılmış olacaklardır.' (21:101)

Fakat diğer meseleler göz önünde bulundurulduğunda, şayet kişi, 'Allah'tan başka ilah yoktur' sözlerinin manasını anlamıyorsa gerçek bir Müslüman değildir.' Bana bunların manasını sormak için gelene yol gösteririm, her kim ki Allah'tan başkasının ismi ile yemin eder onun imansız olduğunu söyler ve böylesi bir yemini hak ettiği şekilde cezalandırırım; Allah'tan başkasına ilah olarak kurban adamak imansızlıktır, böylesi kesilen bir kurban da yasak yiyecektir. İşte bu meseleler gerçektir, ben de böyle öğretirim ve Allah'ın kelâmından, Peygamber'in hadislerinden ve dört imam gibi tayin edilmiş yolda kalan ilim sahibi kişilerden delil getiririm. Eğer Allah izin verirse, başka bir mektupta bununla ilgili daha tafsilatlı bir cevap vereceğim. Şunu bilin ve düşünün: 'Ey iman edenler, bir fasık size bir haber getirirse onu araştırın. Yoksa bilmeyerek bir kavme sataşırınız da yaptığınıza pişman olursunuz.' (49:6)

Derhal görebileceğiniz üzere; amentünün ikrar edilmişinde iyi bir Sünnî'yi gerçekten rahatsız edebilecek herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Şunu görmek ilginçtir ki, dar anlamı ile akaid sorularını ele alan akide bölümleri, özleri itibarıyla, İbn Teymiyye'nin *el-Vāsitiyye*'deki ünlü akidesinden alıntılardan başkası değildir ve İbn Teymiyye 1306'da Şam'da bir mahkeme huzurunda bu sorulara cevap vermek zorunda kalmış, fakat nihayetinde beraat etmiştir²⁰. Böylece, 1., 2., 3., 4., 5., 7. (ikinci bölümü), 10. (eki hariç), 12., 18. maddeler, bu aynı zamanda büyük bir kısmı demektir, kelimesi kelimesine *Akide al-Vāsitiyye*'den gelmektedir. (*Mecmu'ātu'r-Resâil*'de, ed. Kahire 1323, I, Bk. s. 387 ve tes.; bk. 395, 1 ve tes.; bk. 396, 7 ve tes.; bk. 396, 17 ve tes.; bk. 396, 13 ve tes.; bk. 404, 10 ve tes.; bk. 400, 15 ve tes.; bk. 405, 10 ve tes.); farklı bir şekilde formüle edildiğinde, *el-Vāsitiyye* (bk. 399, 16 ve tes.; bk. 401, 10 ve tes.; bk. 400, 13 ve tes.) ile temel olarak örtüşen 4., 9. ve 17. maddeler İbn Teymiyye'den ayrılmaktadır, (bk. 398, 10 ve tes.), fakat 6. maddede, Peygamber'in şefaati konusunda onunla çatışma içinde değildir. İki eseri detaylı bir şekilde kıyasladığımızda, Muhammed İbn Abdu'l-Vahhâb'ın, İbn Teymiyye'nin kavgasının merkezini teşkil eden akaid tartışmalarına pek de uzun uzadıya temas etmediğini görürüz. Kuşkusuz, akaid üzerine incelik ve ustalıklar onun zamanında tamamen ortadan kalkmıştır; bu durum çevresi için daha da geçerlidir. Kendisi de kesinlikle ağırlıklı olarak dogmatik değildir. Fakat şimdi özellikle dikkat etmemiz gereken husus, onun akidesinin örnek aldığı Vāsitiyye'nin de ötesinde olmasıdır. Bu noktada siyasi görüşlerinin keskin bir şekilde açıklanması ayrıca dikkat çekicidir ve bu aynı zamanda İslam'da da oldukça önemlidir. Burada, dokuzuncu maddede, Şia'yı kararlı bir şekilde reddetmesi yine dikkate değerdir; öte yandan, 13 ve 14. maddelerdeki Sünnî imam öğretisinin açık formülasyonu muhtemelen belirli bir iftiraya karşı savunma olarak açıklanmıştır. Buna karşın, akidesinin pozitif kısmında en az yer tutan İbn Abdu'l-

²⁰ Bk. ZDGM. 52., 551 ve tes.

Vahhâb'ın görevinin en temel parçasıdır; bu, bid'atlara karşı, her şeyden önce de evliya ve emanet kültlerine karşı savaşımdır, zira onun gözünde bunlar neredeyse şirktiler. Nihayet, görüşleri on beş ve on altıncı maddelerde tüm açıklıkla ve kısaca aydınlatılmaktadır; onuncu maddenin ilk bölümüne yaptığı ek ise kendisinin ayırt edici özelliği olmakla birlikte İbn Teymiyye'den gelmektedir.

Eğer akidenin bu ilk pozitif kısmı İbn Abdu'l-Vahhâb'ın görüşlerinin eksiksiz bir izah ve sergilenişi olarak anlaşılırsa, o zaman ikinci olumsuz kısım ise, özellikle de bunları birkaç ilave dışavurumlar vasıtası ile izah edecek olursak (ki bunlar *Unvân*'da da bulunabilirler), bizler için onun görüşlerini ve yaşam görevini anladığımız bölümdür. Burada iftira olarak nitelendirip reddettiği karşıt saldırılar gerçekten de hassas noktalar içermektedir; zira bunlar, onu ve ekolünü Sünnî gelenekten ayıran noktalara değinmektedirler; son tahlilde, ister kendisi, ister rakipleri haklı olsun, mesele sorgulanmakta olan terimlerin yorum ve tasvirlerine dayanmaktadır. Tam da bu nedenden dolayı, bu noktalarda her daim kullanılacak olan sert tartışma ve zıtlasma bir kıyaslamaya varmayacaktı, çünkü her iki taraf da belirli bir noktada aynı formülü farklı manalarda kullanabilir, dahası, her iki taraf da sadece kendilerinin formülleri doğru şekilde kullanan taraf olduklarını eşit şekilde hissedebilir. Burada bir kez daha İbn Abdu'l-Vahhâb'ın büyük selefi İbn Teymiyye'nin tutumunu zaman zaman hatırlamak faydalı olacaktır, bu Vahhâbî karşıtı polemikler için de geçerlidir, zira son tahlilde bunlar da aslında İbn Teymiyye'nin tutumuna karşı savaşımdır şeklinde tezahür ederler²¹.

Bu meselelerin ayrıldığı iki saha vardır ve her iki saha da tabii ki çözülmez bir bağlam içindedir. Hukukun 'temel'i manasındaki *usûl* sahasında İbn Teymiyye *icmâ'*yı, yani fakihlerin fikir birliğini reddetmesi suçlamasıyla tanınır, kendi adına içtihat iddiasındadır, öte yandan içtihat ise geleneksel Sünnî öğretilerde dördüncü asırdan beri mevcut değildir. Aynı suçlamalar doğal olarak İbn Abdu'l-Vahhâb'a da yöneltilmiştir. Akidesinde son suçlamayı nasıl sert bir şekilde reddettiğini görüyoruz. Görünüşe göre burada zımnen de olsa çoktan tamamıyla kabul görmüş olan *icmâ* ise İbn Abdu'l-Vahhâb'ın 1789'da Mekke ulemasına gönderdiği mektubunda açık bir ifade ile dile getirilmiştir: '*İcmâ* hususunda bir soru olduğu vakit, ne biz ne de diğerleri onu tartışır.' (*Unvân*, bk. 49) Ancak, İbn Abdu'l-Vahhâb'ın başka bir mektubunun satırları arasında bir görüş farklılığı vardır; burada bir kısım rakibinin, Kur'an'ın, Peygamber'in sözlerinin ve ilk dönem alimlerin kendileri için asıl kaynak olmadığını, bunların yerine sadece daha sonraki dönem isimlerin otorite olduğunu kendisine söylemeleri üzerine duyduğu şaşkınlığı ifade etmektedir, zira kendisi görüşlerini Kur'an'a dayandırmaktadır²². Tabii ki karşıt görüşün bu formülasyonu, eğer gerçekten de rakip isimlerden geliyorsa, oldukça gariptir; öte yandan şurası da bir gerçektir ki, vaktiyle *icmâ* ile karar bağlanmış olan bir sorunun tekrar *icthâh* sahasına giremeyeceğini söylemek yeterince gelenekçi bir tavidir.

²¹ Bk. Goldziher, ZDGM. 52., 156.

²² *Unvân*, bk. 67.

Bununla birlikte *icmâ* gerçekten de büyük sayıda bid'attan yararlanmıştı. Bu yenilikler içinden pek çoğunu Hz. Muhammed'in mutlak tevhidi ile uzlaştırmak gerçekten zordur ve İbn Abdu'l-Vahhâb, adına savaştığı, yöneldiği Allah'a münhasır hizmet (*ihlas el-ibâde* ya da *ed-din li'llâh*) ile çatışma içinde nitelendirilir ki, bu da şirk olarak değerlendirilmek zorundadır. Tam olarak her şeye karşı açılan bu savaş bir şekilde tevhidin bozulmasına benziyor idi, bu da bizi ikinci ve en uygulanabilir sahaya yönlendirmektedir; işte tam da burada Muhammed İbn Abdu'l-Vahhâb Sünnî gelenekten sapmaktadır. Kendisi burada da İbn Teymiyye'nin izinden gider. Böylece, büyük sufilerin suçlanması ve kınanması – ki kendisi kuşkusuz bunu reddeder – örneğini İbn Teymiyye'nin sufilere karşı sert mücadelesinde bulur. Gerçekten de İbnü'l-Arâbî'nin panteizmi nihayetinde bir tür şirk olarak görülebilir, çünkü ona göre her şey aynı ilâhî özdendir. Öte yandan sûfiler evliya kültlerinin de sıklıkla en önemli taşıyıcıları olagelmışlerdir. Bunda, İbn Abdu'l-Vahhâb tüm biçimleri ile somutlaşmış bid'atları görür; bid'at ise Allah'a gerçek ibadetin bozulması demektir. Evliyaya yapılan her yakarma aşikâr bir şekilde şirkidir; bu en açık hali ile Chodzko tarafından *Journal Asiatique*'de (4. Ser., 9, 179 ve tes.) ifade edilmiştir. Ortaya koyduğu hareket, şirk mekânları olarak kutsal ağaçların devrilmesi ve türbelerin yıkılması ile başlamıştır. Mekke ulemasına yazılan ve yukarıda bahsi geçen mektupta kısa da olsa bunu kabul eder ve başka bir yerde de (*Unvân*, s. 65) çok açık bir ifade ile belirtir, 'Ölü ve diri evliyaya yakarmak, onlara ibadet için adaklar adamak, yeminler etmek, tevekkül etmek (Gottvertrauens), önlerinde secde etmek ve sadece Allah'a ait olan diğer fiillerin sergilenmesi'ni yasaklar. Şayet İbn Abdu'l-Vahhâb bizim akidemizde tevekküle karşı savunmaya geçmiş ise, Peygamber'in ve ebeveyn mezarları ziyaretinin yasak olduğunu ilan eder; işler burada İbn Teymiyye'de olduğu kadar karışıktır, zira o da suiistimallerden dolayı mezar ziyaretine karşı savaşmış ve bunu bir ataya saygı eylemi olarak görmüştür²³. Takipçilerinin Peygamber'in Medine'deki mezarı üzerindeki kubbeyi yıkmaya girişimlerinin kendisinin tutumu hakkında pek bir şey söylememesi doğaldır. Fakat yukarıda reddettiği bu girişim kendisinin reformu ile de aynı istikamettedir²⁴; akidesinde öfkeli bir dille reddettiği suçlamaların aslında, kısmen de olsalar, Vahhâbî hareketinin tabiatında olduğu gayet açıktır. Hatta yaygın olan ahlak, terbiye ve ibadet üzerine yazıların (Erbauungsschriften) dahi dizin bölümüne konmuş olması şüpheye yer bırakmaz. Eğer İbn Abdu'l-Vahhâb *Delâilu'l-Hayrat* kitabının yakılmasına karşı kendisini savunmakta ise, öte yandan başka bir mektupta bu yazının Kur'an'ın üzerine konmasına karşı insanları uyarmaktadır (Unvan, s. 66).

Kuşkusuz şurası açıktır ki, Reformcunun öğretisi, bir gelenekçi-Sünnî olarak benim görüşlerimle hemfikir olduğunu kanıtlama kaygısının olduğu noktada, esasen İslam'da paganizme karşı savaşa yöneldiği yerden bir parça farklı bir renge sahiptir. Diğer yandan, takipçilerinin onun öğretilerini sonradan sertleştirdiği de söylenemez. Her şeye karşın onlar ilâhiyatçı değil, esas itibarıyla bedevilerdi ve konakladıkları yerlerde, göçebelige karşılık gelen kültürel şartlar içinde

²³ Kıyaslayınız Schreiner, ZDMG. 52, bk. 561 ve M. Ben Cheneb, *der Enzykl. der Islâm*, 2, 448 ve tes.

²⁴ Kıyaslayınız Bruckhardt, *Notes on the Beouins and Wahâbys* (London 1831), 2, 200.

yaşıyorlardı. Görünüşe bakılırsa, onların gözünde şehir ahalisinin lüks ve ahlaksızlığı, gerçek İslam'ın katı ahlakî gereksinimleri ile keskin bir tezat içinde idi ve onlar için Peygamber'in devrinden uzun zaman sonra Arabistan'a gelen ve bu yüzden de gerçek bir bidat olan tütünün kullanımının yasaklanması nihayetinde bir Vahhabi olmanın temel ayırt edici özelliği haline gelmekteydi. Öte yandan, dinî inançlarında pagan batıl inançların yaygın İslam'dan çok daha güçlü bir şekilde yaşadığı bedeviler için İslam'ın temel akide ve kaideleri büyük oranda yeni idi²⁵. Muhtemelen, şehir sakinlerinin günlük temelde gördükleri İslam dışı yaşamlarının en az kendilerinininkine kadar cahilce olduğuna inanıyorlardı. Bu, Mekke'nin ele geçirilmesinden sonra Emir Abdu'l-Aziz b. Muhammed b. Suud'un yazdığı küçük ilmihalin orada yayılmasını ve ezberlenmesinin zorunlu oluşunu kendiliğinden izah etmektedir. J. L. Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahábys* (Londra, 1831, 2, 363 ve tes.) adlı eserinde – yalnızca küçük sapmalarla, fakat *Unvân*'da (bk. 82 ve tes.) kısmen daha detaylıdır – bizlere şöyle söyler, 'Nihayet, bir ilmihal olan Arapça metin, iyi bir dini eğitim içinde yetişmiş şehir ahalisi için uzun zamandır bilinmeyen hiçbir şey içermemektedir.'

Muhammed İbn Abdu'l-Vahhâb derin dinî inanca sahip bir adam olmuş olmalı idi; Hz. Muhammed'in sade ve içten dini ona tükenmek bilmez bir enerji için kuvvet vermiştir. Ancak bu şekilde, başlangıçta neredeyse umutsuz gibi görünen savaşını derinlere kök salmış bid'atlara karşı yönlendirebilirdi; ilkin her türden kültürlere karşı – özellikle şehirliler bağlamında – ve ardından da tüm gayri meşru lüks ve sıklıkla bununla bağlantılı olan ahlaksızlığa karşı savaşacaktı. Tarafsız bir şekilde yargıladığımızda, onun kendisini gerçekten de tarihî Sünnî geleneğin dışına konumlandığını kabul etmemiz gereğine rağmen²⁶, İbn Abdu'l-Vahhâb, sünnete inkâr edilemeyecek katılıktaki sadakati ile gerçek Sünnî geleneği temsil ettiği inancında muhtemelen samimi idi.

Bu çalışmada İbn Abdu'l-Vahhâb'ın şahsiyetinin önemini kabul ediyoruz. Muhakkak ki, yabancı, bencil motiflerin (selbstische Motive), tıpkı İslam'ın kurucusunun zamanındaki yayılması gibi, ki Vahhâbîliğin gelişimi buna en dikkate değer bir benzerlik sergiler, Vahhâbî davasının daha sonraki yayılmasında az katkıları olmamıştır. Fakat, Vahhâbî kalabalıklarının gerçek bir dinî gayret ve coşkuyla motive oldukları da inkar edilmez. Zira aksi takdirde, "şehir sakinlerini eğitime becerilerindeki ümitsizlik ile, birkaç sene içinde binlerce 'çöl köpeği'nden makul derecede medenileşmiş bir toplum inşa etmeleri mümkün olmazdı." (Snouck Hurgronje, *Mekka*, 1, 147) Ancak bu şekilde bozkırlar, ki günümüze dek buralarda en iyi uyum sağlayan yasası işlemekteydi, şimdi gerçek bir surette kendilerini belli bir düzene ilâştirebilirlerdi. Hareketin etkisini Burckhardt da değerlendirmektedir: 'Yeni öğretisini Araplara zerk etmesiyle Abdu'l-Vahhâb'ın onlara büyük bir ihsan ve iyilikte bulunduğu yadsınamaz.' (Bahsi geçen yerde, II, 116) Vahhâbîlerin büyük başarılarının ardından, nispeten sınırsız sayıda

²⁵ "Bedeviler Vahhâbîlik tarafından doğrudan reforma tabi tutulmamış, ilkin İslamlaştırılmışlardır" der Snouck Hurgronje, *Mekka*, 1, 147.

²⁶ Bk. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, 294.

hazinelerin başkentlerine akmaya başlamasıyla birlikte, püritenizmin de tiksindirici bir ikiyüzlülüğe dönüşerek yozlaşmaya başlaması elbette inkâr edilemez. Cezanın gelişi de uzun sürmeyecek, zenginlik ve lükse düşkünlüğün ortadan kayboluşu gelişlerinden daha hızlı olacaktır. Günümüzde, Vahhâbiler bir kez daha şaşırtıcı başarılar kazandıklarında, bana öyle geliyor ki, dini güçler de, en azından diğer şeyler arasında, yine iş başındadırlar.

İbn Abdu'l-Vahhâb'ın Dir'iyye'nin efendisi olması ile, Muhammed b. Suud davası için bir biat kazanmış, aralarındaki ilişki, Emir'in Reformcu'nun bir kızı ile evlenmesiyle daha da yakın bir hale gelmiştir. Artık reform hareketinin tarihi Suud ailesinin hikâyesi haline dönüşmüştür. Öte yandan, 1206/1791'de ölen Vahhâbîliğin kurucusunun Emir'den çok daha uzun süre yaşadığı ve hareketin gelişimi üzerinde hala belirleyici bir nüfuza sahip olduğu gerçektir. Ancak, ihtişam ve kudretine yeni bir hayat vermeye kendisini sorumlu hissettiği İslam'ın gençlik günlerini çok çarpıcı bir şekilde anımsatan reform hareketi, dinî ve siyasî liderlerin ayrı olması gerçeği ile kendisini bu arketipten derhal ayırt etmiştir. Hanedanın kurucusunun (ailesi tarihsel önemini onun sayesinde kazandığına göre kendisini böyle anmamızın bir sakıncası olmayacaktır) şahsiyeti hakkında çok az şey biliyoruz. Ancak, özellikle de büyük dış başarıların uzun vadedeki gelişlerini göz önünde bulundurduğumuzda, ikna yolu ile Vahhâbî olduğu hususunda çok az şüphe vardır. Neticede, İbn Abdu'l-Vahhâb'ın tesirinin o zaman dahi belirli siyasî beklentilere gebe olduğu gayet aşikârdır. İlkin, ve daha henüz 1745'te, komşu Uyeyne ve Hureymile şehirleri Vahhâbî davasına katılmışlardır. Şüphesiz bu, Reformcu'nun buralarda önceden sergilediği faaliyetlerin başarısının bir sonucudur, takdir de İbn Suud'dan ziyade kendisine aittir. İbn Suud, Riyad'ın hükümdarı Dehhâm İbn Davvâs'ın şahsiyetinde sert bir direniş ile karşılaşmış ve bu isim ancak 1763'te, uzun ve çeşitli savaşların ardından boyun eğmiştir. Bu savaşlar sırasında İbn Suud 1747'de iki oğlunu kaybetmiştir. Başlangıçta Ariz bölgesi ile sınırlı olan bu mücadele boyunca İbn Suud daha güçlü kimselerle çoktan irtibata geçmiş ve çatışmaya girmişti. Böylece, yerel tarihlerin 1178/1764 yılına göre, Acman bedevileri²⁷, Necran hükümdarı olan Hasan b. Hibetullah'ı yardıma çağırdılar. Riyad'ın güneyindeki el-Hair'de büyük bir çatışma gerçekleşti ve İbn Suud'un oğlu Abdu'l-Aziz yenildi. Galipler Dir'iyye önlerine geldiklerinde, Dehhâm İbn Davvâs müttefiki Zefir kabilesi ile birlikteydi ve intikam zamanı gelip çatmıştı. Bu hayati noktada İbn Suud Necran hükümdarını geri çekilmeye ikna etmeyi başarmıştır. Tam da Necranlıların çağırdıkları diğer müttefikler, özellikle de Dehhâm'ın eski efendisi olan Ahsa hükümdarı Ureyir ve Benî Hâlid ulaştığı sırada, koalisyonun başı birlikleri eşliğinde evin yolunu tutalı çok olmuştu. Diğerleri, özellikle de durumu oldukça vahim olan Riyad'lı Dehhâm'ın kışkırtması ile, Dir'iyye üzerine çok ciddi bir taarruza giriştikleri vakit fırsat çoktan elden kaçmıştı. Saldırı tamamıyla başarısız oldu. Yeni kurulmakta olan genç devlet bu güçlü koalisyon karşısında tutunmayı bilmişti, öte yandan koalisyon güçleri ise dağınmıktı, zira üyelerinin hiçbiri Araplara zaten oldukça yabancı olan disipline

²⁷ Özellikle bu bedevî kabileleri üzerine kıyaslayınız M. Hartmann, *Welt des Islams* 3, bk. 38 ve tes.

sahip değildi; Dir'iyye'nin reform görmüş sakinleri ise iç güçlerini disiplinden alıyorlardı. Bu güzel başarı, 1765-6'da İmam olarak babasının yerini alan Abdu'l-Aziz'e etkili bir karşı saldırı imkânı sundu. Devlet halen küçük Ariz toprakları ile sınırlıydı. 1182/1768'de yeni İmam, Ariz'e kuzeybatıdan komşu olan Kasim kırsalında bir köprübaşı elde etmeyi başardı. Tabi ki, bundan kısa bir süre sonra²⁸ Kasim nefret edilen bu boyunduruğu atacaktı. Oldukça kanlı bir gecede, Bureyde gibi birkaç sadık yerleşim yeri dışında, halk her şeyden, hepsinden öte reformcu kâtiplerden kurtuldu. Fakat, onlara sadece hareket etme cesareti vermiş olan Ahsa hükümdarı Sadun b. Ureyir ile ittifaka rağmen, işler burada başlangıçtaki başarılarla sınırlı kaldı. Abdu'l-Aziz'in uzun hükümdarlığı süresince (1766-1803), bitmek tükenmek bilmeyen kanlı savaşlar oldu; bunların komutanlığı emirin oğlu Suud b. Abdu'l-Aziz'e tevdi edilmişti, kendisi sürekli değişen, küçük emirler ve güçlü Arap kabilelerinden oluşan üstün koalisyonlara karşı savaşlarla meşguldü; tüm bu karmaşanın içine – başlangıçta Müntefik Arapları aracılığı ile – kısa zaman sonra Bağdat'ın Türk paşaları da dâhil olacaktı, ardından Mekke Şerifleri ve nihayet Maskat İmamaları da takip etmiştir. Vaka temelinde ele alındığı zaman savaşlar Vahhâbiler için her zaman mutlulukla sonuçlanmamıştır, fakat eninde sonunda, koalisyonların istikrarsızlığı, disiplinsizliği ve Vahhâbilerin hedefe odaklı liderliği sayesinde, İbn Suud ailesinin iktidarının ve Vahhabi öğretisinin gitgide genişlemesi ile sonuçlanmıştır. Kısa zaman içinde tüm Necid ve sahil bölgesi olan Ahsa Vahhâbî iktidarı altında güvenliğe kavuşmuştur. Türk paşalar ise hareketin önünü almakta, en az Arabistan'ın o güne dek en güçlü Arap emirleri ve Mekke Şerifleri kadar başarısız olmuşlardır.

1800 yılı itibarıyla Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmı Dir'iyye imamının iktidarını çoktan kabul etmişti. 1799'da, Ahsa'dan yapılan ve bizzat bir Türk komutan tarafından yönetilen ikinci bir Türk saldırısı yeniden başarısız olduğunda, Bağdat valisi Süleyman Paşa Abdu'l-Aziz'le resmi bir barış antlaşması yapma kararı aldı; Mekke Şerifi Galib ise kendisini gücü gitgide artan bu rakibi ile antlaşma yapmak zorunda buldu. Suud bu yıllarda hacca gitme fırsatı bulabilmiştir. Fakat, Vahhâbiler liderliğindeki büyük bir hac kafilisi Bağdat paşasına tâbi Şiiler tarafından saldırıya uğradığında, Abdu'l-Aziz'in oğlu Suud, büyük miktarda yağma yaparak ve Kerbela'daki Şii türbelerini yıkarak 1801'de antlaşma ihlalinin intikamını almıştır. Muzafferine sayısız ganimetler getiren bu hareket, Suud'un öz farkındalığını da tamamıyla arttırmıştır. Bu sırada Mekke Şerifi ile pek çok anlaşmazlık vardı; 1802'de, İbn Suud'un niyetlerine vakıf

²⁸ 'Unvân'a göre bu 1782'den sonradır, eski Vahhabi tarihinin Batılı ilk detaylı tasvirine göre, A. Musil'in anlatımında, *Zur Zeitgeschichte von Arabien* (Leipzig, Wien 1918), çoktan 1772'dedir. 'Unvân'ın anlatısı ile çoğu yerde örtüşen, fakat görünüşe göre pek çok yerde, örneğin Hüseyin b. Ganem'in (bk. yukarıda 177, dipnot 3) hikayesi 'Unvân'da birkaç defa alıntılanmıştır (örn. bk. 72), daha detaylı kaynaklara dayanan bu değerli yazıya yapılan tüm referanslar için bk. Philby, *Heart of Arabia*, 1, 297, basılması Philby tarafından ciddi bir şekilde gündeme alınmıştır (ancak bunun gerçekleşip gerçekleşmediğini söyleyemem.) Buna ek olarak J. H. Mordtmann'ın *Enzykl. des Islâm*, 2, 441 ve tes.'deki mükemmel İbn Suud maddesini tavsiye ederim, ki diğer kaynaklar arasında (detaylı biyografi!) 'Unvân'ı da kullanmaktadır. Burada 'Unvân'da – muhtemelen kasıtlı bırakılan (?) – boşluklar olduğu da unutulmamalıdır.

olabilmek adına kayın biraderinin emrinde Dir'iyye'ye bir heyet gönderdiğinde, heyetin lideri düşmanlığı tercih etmiş ve dönüş yolunda eniştesi adına, Taif'in yakınındaki Mekke'yi ele geçirmiştir. Ancak Suud, birlikleri eşliğinde onu takip etmiş ve 30 Nisan 1803'te muzaffer bir şekilde Mekke'ye girmiştir.

Altı ay sonra Abdu'l-Aziz, kendi başkentindeki camide, İmâdiyye tarikatından bir Kürt dervişi tarafından öldürülmüştür. Vahhâbî devletinin muazzam gelişiminin tümü onun iktidarında gerçekleşmiştir. Babası öldüğünde, o Arap Yarımadası'nın içlerinde, hiçbir tarihçinin haber vermediği sayısız küçük emirlerden sadece biri idi. Abdu'l-Aziz Şii intikamına (?) kurban gittiğinde, kolu Yemen'den Bağdat'ın kapılarına, Umman'dan Suriye içlerine kadar uzanmaktaydı. Arap Yarımadası'nın neredeyse tamamı tek bir krallık altında birleşmişti ve belki de, tıpkı daha önce olduğu gibi, bir zamanlar onu elinde tutan hükümdardan, Peygamber Muhammed'inkinden daha sağlam bir birlik içindeydi.

Ne yazık ki, bu gerçek kurucunun şahsiyeti üzerine açık bir tasvire sahip değiliz, zira onu Dir'iyye'de gören İngiliz Reinaud'un bahsettiği şeyler azdır ve kaynaklarımızın geri kalanı ise sadece devletin dışı genişlemesini yeniden kurabilecek kadar yeterlidir.

Şans eseri, tahttaki bu değişim pek de büyük bir öneme sahip değildi, çünkü askeri liderlik uzun zamandan beridir zaten oğlu Suud'un elinde idi ve o da 1788'de resmen tahtın varisi olarak tanınmıştı. J. L. Burckhardt'ın topladığı haberler sayesinde daha iyi tanıdığımız Suud, görünüşe göre sadece asker olmanın aksine pek çok yönden sıra dışı bir şahsiyettir. Koyu bir dindardır, İslam ilimlerinde iyi bir eğitim görmüştür, etkileyici bir hatiptir, insan doğasına dair sıradışı bir bilgi birikimine ve keskin bir muhakeme yeteneğine sahiptir, ancak hepsinden öte kanuna dair asla yozlaşmayan bir düşkünlüğü vardır. İktidarının ilk birkaç yılı boyunca, Suriye ve Mezopotamya'nın ekili topraklarına hala yağma akınları yapılmaktadır. Ancak yakında en önemli görev Hicaz'daki Vahhâbî hâkimiyetini emniyete almak olacaktır. Zira Mekke'nin 1803'teki zaptı henüz nihai bir teslimiyeti sağlamamıştı. Hakikaten de, Suud çekilir çekilmez Mekke Şerifi Cidde'ye geri dönmüştür. 1804'te Medine Vahhâbîlere teslim olmak zorunda kalırken, diğer yandan, ta ki Galip yenilinceye dek, hala Mekke'yi bloke altına alma zorunluluğu vardı; Galip, elindekilerin en azından bir kısmını kurtarmak için 1806'da Vahhâbî öğretilerini benimseme kararı aldı ve böylece artık Suud'un Mekke'deki valisi konumuna geldi. Başından sonuna dek Suud mukaddes şehirlere büyük bir ihtimam göstermiştir. Her ne kadar Peygamber'in Medine'deki mezarında bulunan hazineler götürülmüş, mezarın üzerindeki kubbe yıkılmaya çalışılmış, her iki şehrin nüfusu ibadetlerini yerine getirmekten alıkonmuş ve tütün içmek yasaklanmış ise de, öte yandan görünüşe göre Vahhâbîler şaşırtıcı bir disiplin sergilemiş ve mükemmel bir düzen sağlamışlardır. Fakat, hac kabilelerinin yokluğu, ki bu mukaddes şehirlerin işgal edilmesinin doğal bir sonucudur, Vahhâbîler için tabii ki ağır bir darbe olmuştur.

Galip ise son ana kadar boş yere Türklerden yardım beklemiştir. Yozlaşmış İslam'ın baş temsilcisi olan ve reform hareketinin kendilerine yöneldiği Türkler, ancak kutsal topraklara girmeleri engellendiği zaman bu şehirlerin kaybedilmesinin ne manaya geldiğini hatırlamışlardır: Bu, sultanlarının Hadimu'l-Haremeyn unvanı üzerindeki iddiasını yitirmesidir.

Böylece Muhammed İbn Abdu'l-Vahhâb'ın eserinin tamamlanışı, yani reformun Arabistan'ın dört bir yanına yayılması, çöküşü de beraberinde getirecekti. Zira Türk İmparatorluğu gibi bir güç, elbette, uzun vadede bu hızlı birikime tahammül edemezdi. Öte yandan, sempatik Suud'un tüm üstün meziyetleri yardımcı olmazken, reformun da iç Arabistan için hiç şüphesiz büyük bir nimet olması fayda sağlamadı. Dışarıdan oldukça sağlam görünen yapı, içeriden zayıf noktalara sahipti. Pek çokları için bozkırın eksiksiz özgürlüğü ve yarasız hayatı İbn Suud'un katı disiplinine tercih edilir bir şeydi. Çok fazla insan kendilerini bu yeni nizam içinde kaybetmişti ve eski düzenin yeniden kurulması için can atıyorlardı. Arapların tümü bir anda gönülden iman etmiş Vahhâbîlere dönüşemezdi. Zira, Peygamber'in vefatının ardından ortaya çıkan ve yaygın bir dinden dönme hareketi olan *Ridde*'nin sunduğu benzer örneği gözünüzün önüne getirin sadece. Diğer taraftan, kesintisiz yağma akınları ile Dir'iyye'ye akan zenginlik aynı zamanda yıkıcı etkilerini de hareketin tam kalbine beraberinde getirmiş olmalıdır. Lükse duyulan arzu ikiyüzlülüğü doğurur. Suud'un hükümdarlığında, emirin bizzat kendi ailesinde ilk defa ciddi bir disiplinsizlik baş göstermiştir. Emir'in, aldıkları küçük ödeneklerden memnuniyetsiz olan oğulları babalarının iradesine açık bir şekilde kafa tutarlar. Gerçi, Suud onları enerjik bir biçimde itaatsizliklerinden vazgeçirmeyi bilmiştir. Fakat henüz başlamakta olan iç çürüme katı bir disipline girme zorunluluğu ile kol kola idi. Muhteşem Suud'un bizzat kendisinin çöküşün başlangıcını tecrübe etmek zorunda kalmış olması trajiktir. Nihayetinde, acı sonu kendi gözleri ile görmek için yaşayacaktı.

Mısırlı Mehmet Ali'nin Türkler için Arabistan'ı yeniden fethetmesinin hikâyesi kâfi derecede anlatılmıştır. Bu, her iki tarafın da kullandığı aletler göz önüne alındığında, Mısır-Türk birlikleri için üzerine övünülecek bir sayfa değildir, hele bir de savaşın kazanıldığı silahlar düşünülecek olursa zaferin onur verici hiçbir yanı yoktur. Meselenin çözülmesi için Mehmet Ali ilkin oğlu Tosun'u görevlendirmiştir, böylece ilk saldırı 1811'de başlamış ve büyük bir yenilgi ile püskürtülmüştür. Daha iyi hazırlanmış ikinci bir saldırı, 1812-13'te Hicaz'ın mukaddes şehirlerini Vahhâbîlerden kurtarmışsa da, Mısırlıların ilerleyişini Turaba'da durdurmayı başarmışlardır. Sonraki girişim, aynı yerde, 1813'ün sonunda yine başarısız olmuştur. Operasyonların kesildiği bir sırada, nisan ayının sonunda Suud ölür ve ümitsiz savunma görevini oğluna devreder. Ocak 1815'te Mehmet Ali bizzat kendisi düşmanı Turaba'da yenilgiye uğratmayı başarır; Tosun ise Kasım'e taşınmıştır. Başlangıçtaki başarıların ardından, burada öyle tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalır ki, Abdullah'la barış imzalayabilmekten mutluluk duyacaktır. Böylece herhangi bir engelle karşılaşmaksızın geri çekilmeyi başarır. Mısır'da tekrar emniyete kavuşur kavuşmaz, Mehmet Ali oğlu İbrahim'i 1816'da

Arabistan'a göndererek antlaşmayı bozar. İbrahim, Abdullah'ın cesur savunmasını bir buçuk yıl içinde çökertir ve beş ay süren bir kuşatmanın ardından, 1818 yılının eylül ayının sonunda nihayet Dir'iyye'yi ele geçirir. Abdullah son ana kadar savaşmıştır. Cesur emir zafer kazananlarca İstanbul'a gönderilir ve orada öldürülür. Mısırlıların parası ve gaddarlığı İbn Suud'un cesaretine galip gelmiştir.

Geçmişe bir son vermek için İbrahim Paşa, 1819 baharında oradan ayrılmadan önce Dir'iyye'yi tamamen yerle bir etmiştir. Dir'iyye bugün hala bir harabedir, 'tüm Vahhabi ülkesinin en mağrur anıtıdır, bir ölümler şehridir.' (Philby, *Heart of Arabia*, 1, 110)

Üzerinde üç neslin emeği olan eserler tamamıyla yok edildiler. Arabistan'da Vahhâbîlerin yarattığı ciddi düzenin yerini eski kaotik şartlar aldı. İbrahim Paşa'nın Necid'den ayrılmasının ardından ortaya çıkan karmaşada, vaktiyle Vahhâbîlere tabi olan emir ailelerinin torunları ilkin kendi hükümlerini yeniden inşa etme ve bunu savunma derdine düştüler. İnfaz edilen Abdullah'ın²⁹ kardeşi Mişârî yalnızca kısa bir süre tutunabildi. Öte yandan, Türkî b. Abdullah b. Muhammed b. Suud (yak. 1820-1834), Mısırlı subaylardan baskı gören nüfusun sempatisini yeniden kazanmayı ve Âl-i Suud hanesinin hükmünü Necid'deki Riyad'da bir dereceye kadar yeniden tesis etmeyi başardı; böylece ailenin nüfuzu tekrar Ahsa ve Bahreyn'e kadar yayıldı. Ancak, 1834'te ailenin Mişârî kolundan uzak bir kuzeni tarafından öldürülmüştür³⁰. Katili ancak kırk gün hüküm sürebildi. Öldürülen Türkî'nin oğlu Faysal'ın silah arkadaşlarından biri olan, Şammar kabilesinden Abdullah b. Reşid Mişârî'yi şaşırttı ve onu öldürmeyi başardı. Böylece Faysal, halkın duyduğu sempatiye ve görünüşe göre İngilizlerin gösterdiği iyi niyete binaen gücü kolayca ele geçirdi. Fakat Mısırlı Hurşit Paşa'nın kuvvetleri onu 1838'de yenilgiye uğrattı ve Suud'un oğullarından biri olan, 1818'de Mısır'a sürgün edilen Halit'i kullandı. Bu mevki için tamamen uygunsuz olan Halit 1842'nin başlarında ailenin yan kollarından birinden gelen Abdullah b. Süneyyan'a teslim olmak zorunda kaldı³¹; her ne kadar Süneyyan daha iyi bir konumda olsa da, 1843 yılında Faysal b. Türkî tarafından tahttan indirildi ve muhtemelen cinayete kurban gitti. Cesareti ve adaletiyle çok sevilen Faysal halk tarafından neşe ile karşılandı. Şimdi kendisine bahşedilen uzun iktidarında, yani tahta ikinci defa çıkışının ardından (1843-1865)³², Mısır ve Osmanlı Sultanı ile iyi ilişkiler yürüterek imparatorluğun sınırlarını en azından kuzey, doğu ve güney yönlerinde neredeyse eski ulaştıkları sınırlara döndürebileceğini anladı, öte yandan batı da ise, Mutayr ve Uteybe gibi büyük bedevî kabilelerinin arkasına sığınan Mekke Şerifleri onu komşu Kasim'in düşman emirlerinin bağımsızlıklarına hoşgörü ile bakmaya mecbur bıraktılar. En sonunda sadakatli taraf orada da

²⁹ Süleyman ed-Dahîl'in Bağdat mecmuası *Lugatu'l-Arab*'daki sunuşuna binaen, M Hartmann'dan, *Welt des Islâms*, 2, 314 ve tes., kendi notları ile birlikte değerli alıntılar yapmaktadır, ayrıca Mordtmann, diğerlerinin yanı sıra ailenin elyazması bir seçereyi kullanır; yukarıda alıntılanan pasajda Musil'i takiben sunulan seçere, Abdullah'ın ikinci göbekten kuzeni olmalıdır.

³⁰ Kraliyetin kurucusu Muhammed b. Suud'un kardeşinin torunlarından biridir.

³¹ Yukarıda bahsi geçen Mişârî gibi Muhammed b. Suud'un kardeşinin soyundandır.

³² Emir idi, Palgrave tarafından Riyad'da ziyaret edilmiştir.

üstünlüğü elde etti; eski dostu Abdullah b. Reşid'in oğlu, Şammar bölgesindeki Hail'de bulunan Talāl gibi yerel hükümdarlar kendilerini bir vassalden ziyade müttefik gibi hissettiler ve böylece ona sadık kaldılar.

Fakat Faysal'ın ölümünün ardından oğulları arasında çıkan kardeş kavgası felaketi de getirdi. Tahtın meşru varisi olduğu aşikâr olan, fakat kardeşi Suud tarafından birkaç yıl sonra kovulan Abdullah, şimdi telaş içinde Bağdat'taki gayretli Türk valisi Midhat Paşa'yı yardıma çağırdı. Sonuç, Ahsa'nın 1871'de Türkler tarafından işgalidir. Abdullah ise ancak kardeşi Suud'un 1874'teki ölümünün ardından Riyad'da dönebilmiştir. Ancak Türkleri ya da müttefikleri olan Müntefikleri Ahsa'dan kovmak için boş yere uğraşmıştır. Kasim elde etme mücadelesinde ise Hail'in hükümdarı, Talāl b. Reşid'in (ö. 1868) kardeşi ve üçüncü halefi olan Muhammed b. Reşid ile anlaşmazlığa girmiştir. Abdullah'ın 1884'te yaşadığı ağır yenilgi İbn Suud'un devletini artık eski vassalı olan Hail Emiri Muhammed'e tamamen bağımlı hale getirmiştir. Hem Abdu'r-Rahman b. Faysal hem de kardeşi Abdullah görünüşe göre geçici olarak Riyad'ın göstermelik hükümdarları olarak tanındılar, fakat aslında Muhammed b. Reşid'in elinde kukladan başka bir şey değillerdi.

Anlaşılan o ki, Faysal'ın oğulları kendilerini içine düştükleri bu utanç içinden çıkaracak kudrete sahip değillerdi; fakat Abdu'r-Rahman'ın oğlu Abdu'l-Aziz ailesinin kaderine razı olmadı. Onun teşviki ile, 1891'de iç Arabistan hükümdarları bedevî kabilelerinden oluşan büyük bir koalisyon Hail hükümdarlarının boyunduruğunu atmak için yola koyuldu. Fakat nihai Uneyze savaşında (ki bu savaşın tasvirini V. Nolde³³ sayesinde biliyoruz) İbn Reşid çoktan umutsuz olan durumu nefes kesici bir zafere dönüştürmeyi bildi. İbn Suud hanesinin birkaç üyesi ölmüş, diğerleri ise esir alınmıştır. Riyad'da yaşayan emirler Abdu'r-Rahman ve en küçük kardeşi Muhammed'in ise artık söyleyecek hiçbir şeyleri yoktu. Güç, İbn Reşid'in ülkedeki şehirlere yerleştirdiği kuvvetlerin elindeydi.

Abdu'r-Rahman ve oğlu Abdu'l-Aziz en sonunda Kuveyt şeyhi Mübarek b. Sabbāh'ın yanına sığındılar. Bu isim 1895'ten beridir İbn Reşid ile ihtilaf halinde idi, fakat 1897'de Muhammed b. Reşid'in ölümü ile bu düşmanlığın etkisi azaldı ve Bağdat demiryolunun planlanması ile doğacak olan muhtemel tehdidi bertaraf etmek arzusundaki İngiltere ile iyi ilişkiler kurarak ve 1899'da onlarla bir mukavele imzalayarak³⁴ görünüşe göre kendi gücünü pekiştirdi. Ancak bunun ardından sığınmacılar, kendi eski devletlerini yeniden kurmak için Hail İmparatorluğu'nun bu hızlı çöküşünden faydalanmayı düşünebildiler. Abdu'r-Rahman ve Mübarek'in 1900'de Kasim'e ilk girme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı. Bu sırada Abdu'r-Rahman nihayet tahtı oğlu Abdu'l-Aziz'e bıraktı. Bunun ardından gelen cüretkâr ve bir o kadar da riskli hareket ise, onun birkaç takipçisi ile birlikte Riyad'daki Abdu'l-Aziz b. Reşid'in valisine saldırmak ve onu öldürmek oldu. Böylece 1902'de bir kez daha Riyad'ın tartışmasız efendisi oldu.

³³ Bk. Baron E. Nolde, *Reise nach Innerarabien* (Braunschweig 1895), 69 ve tes.

³⁴ Bunun için bk. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien* (Braunschweig 1916), 224 ve tes.

Abdu'l-Aziz b. Reşid ise müteakip savaşlarla, 1906 yılında hayatını kaybetti.³⁵ Bir yandan İbn Reşid'in hanedanı, çeşitli kardeşi kavgaları ve İbn Reşid'in Kasim'de köprübaşı tutmaya çalışan Türklere yardım etme sevdası yüzünden kendisini parçalarken, ki bu operasyonlar da güç yetersizliğinden dolayı başarısız olacaktır, öte yandan, Kuveyt Şeyhi ile yaptığı faydalı antlaşma ve (Alman yardımı ile güçlenen Türkiye'nin Hindistan İmparatorluğu karşısında doğuracağı tehdit fikri ile tedirgin olan) Britanya'nın cömert tavrı sayesinde Abdu'l-Aziz b. Suud, gücünü pekiştirme ve yayma fırsatı yakaladı, böylece İran Körfezi'nin Arabistan kıyılarında bağımsız bir kuvvetin doğuşuna şahit olacaktı. İngiltere, kendisini Kuveyt'teki Abdu'l-Aziz ile bağlayacak iyi ilişkiler kurmak için mümkün olan her yolu deniyordu. En önemlisi ise, Kuveyt'te 'siyasi temsilci' olan Yüzbaşı Shakespear'in Necid'e seyahat ederek ilişkileri nasıl yakınlaştıracağını anlamış olması idi. Ayrıca, 1912'de Riyad'ı ziyaret eden Yüzbaşı Leachman'ın seyahatleri de, tıpkı Shakespear gibi, Arabistan üzerine bilimsel çalışmalar sahasında kendisine saygın bir kazandırmış ve her ne kadar bunların doğrudan siyasî bir amaçları yok idiyse de, Britanya'nın itibar ve nüfuzunun güçlenmesine katkı sağladıkları kesindir.

Atılgan ve cesur Abdu'l-Aziz, imparatorluğunu merkezi Arabistan'ın en büyük gücü haline getirmiş olmasına karşın, aynı zamanda nerede duracağını bilecek kadar da ihtiyatlı ve bilge idi. Böylece, 1906'da ölen Abdu'l-Aziz'in oğlu Suud adına Zâmil Âl Subhân'ın vesayetindeki İbn Reşid krallığı ilk defa güneydoğuda İbn Suud'un üstün gücü ve kuzeyde de dostu olan Aneze kabilesi arasında ezilme tehdidi ile karşı karşıya kalmıştı. Anezelerin lideri, önemli Gof Vahasını 1909'de ele geçiren Nûri Âl Şa'lân idi. Râşidiler, özellikle de sürekli iyi ilişkilerini sürdürmek gayretinde oldukları Türk hükümetinin, Hicaz demiryolunun inşası ile Hail İmparatorluğu'na daha fazla yaklaşması ve onun durumu ile daha yakından ilgilenmesi neticesinde vaziyeti ancak biraz olsun toparlamışlardı. Eğer İbn Suud'un şu an için bu yönden korkacak hiçbir şeyi yoksa – en azından Râşidî Suud b. Abdu'l-Aziz henüz küçük bir çocukken –, öte yandan Arap hükümdar için de vaziyet benzerdi, zira başlangıcından bu yana onun gücünün büyümesini şaşkın bakışlarla izlemişti ve iç Arabistan'ın bedevî kabileleri üzerinde, özellikle de Uteybe ve Mekke Şerifi üzerindeki belirleyici bir nüfuza sahip olmasından dolayı tehlikeli komşusunu silahların nihai kararı vereceği bir duruma cezbetmek istemiyordu. Öte yandan İbn Suud'un siyasi çizgisi, böyle riskli bir oyun ile kışkırtılmaya uygun değildi. Dahası, hâlihazırda tamamıyla başka şeyler için kaygı duymaktaydı. Eğer devleti gerçekten ayakta kalacaksa, denize çıkış yolu bulmak zorunda idi. Hakikaten de, karasal alanda kapalı kalan devletleri ne zaman sağlam bir yer tutsa, Diriyye ya da Riyad'ın efendilerinin gözleri daima sahildeki Ahsa'ya yönelmiştir. Fakat artık Muhammed b. Suud ya da iktidardaki emirin büyükbabası

³⁵ İbn Suud'un et-Terfiyye'deki galibiyeti, Musil bundan bahsetmektedir, Philby'deki 'Ravzatu'l-Muhanna' savaşı ile birebir aynıdır; Stuhlmann'daki, bahsi geçen yerde bk. - 211, 'Kesseiba' savaşı temelde aynı vakayı tasvir etmektedir. İktidardaki hükümdarın zamanı üzerine, en derinlikli ve muhtemelen en otantik haberler Philby'nin güzel eserinde sunulmuştur, *The Heart of Arabia*, 1. 2 (London 1922).

Faysal zamanındaki kurallar da yoktu, artık ülke Türklere ait Basra Vilâyeti'nin topraklarını oluşturmaktaydı. Tüm sahil şehirlerinde Türk görevliler vardı, daha önemli yerlerde ise küçük garnizonlar bulunmaktaydı. Türk egemenliği altındaki bedeviler tarafından birçok defa saldırıya uğraması sonuçsuz şikâyetlere neden oldu. Yine de İbn Suud, 1913'ün mayıs ve haziran aylarında, henüz Türkiye Balkan Savaşları ile meşgulken, Türk görevlileri ve garnizonları Ahsa'nın kırsalından çıkmaya zorladı. Hamle ancak İngiltere'nin rızası ile gerçekleşebilirdi. Böylece İngiltere ve İbn Suud arasında el-Ukayr'da, oldukça önemli ve detaylı bir antlaşma imzalandı.³⁶ Arabistan'da meydana gelen bu olaylardan daha şaşırtıcı olanı ise bunun yarattığı sonuçtu. 1914 yazında Abdu'l-Aziz b. Suud Türk hükümeti tarafından olağanüstü yetkilerle Necid valisi tayin edildi. Tabi ki bu, aynı zamanda merkezi hükümetin güçsüzlüğünün de bir itirafı idi, fakat öte yandan, eğer bu önemli ve nüfuz sahibi emiri büsbütün rakiplerinin tarafına itmek istemiyorsa yapabileceği tek akıllıca manevraydı. Bunun yanısıra, İbn Suud hiç şüphesiz merkezi Arabistan'ı gerçekten düzen içinde tutabilecek tek isimdi. Ancak İbn Suud – kesinlikle kendi isteği doğrultusunda – tamamıyla İngiltere'ye bel bağlamaktan da uzak durmuştur.

Arap Yarımadası'nda Bâb-ı Ali ile İbn Suud arasındaki bu denge kuşkusuz oldukça istikrarsızdı. Zira, her ne kadar 1913-14'te Arap Yarımadası hükümdarlarının katılımı ile yapılacak bir kongreden ve gerçek bir birleşmeden sıkça bahsedilse de, vaziyet bundan oldukça uzaktı. Genç ve ihtiraslı Suud b. Abdu'l-Aziz İbn Reşid görünüşe bakılırsa İbn Suud'un gücünün büyümesini kıskançlıkla izlemiş olmalı. 1914 baharı İbn Reşid ile ihtiyatlı ve liyakat sahibi Zâmil Âl Subhân arasında kopuşu getirmiştir. Zâmil, kendi kuzeni Suud el-Sâlih Âl Subhân tarafından öldürülmüş ve el-Sâlih Hail'de Yüce Nazır ünvanı ile onun yerini almıştır. Sonbaharda Dünya Savaşı patlak verdiğinde, İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki çatışma, şayet çoktan başlamadı ise, kaçınılmaz idi.

İki iç Arabistan devleti arasındaki çatışma ve onların savaş halindeki büyük güçlerle kurdukları ilişkiler çeşitli değerlendirmelerden geçmiştir. İbn Reşid'in Türkler tarafından para ve silahla desteklendiği ve kendisinin de onların tarafını tutuyormuş gibi görüldüğü şüphesizdir, öte yandan, İngiliz yandaşı Shakespear tereddüt içindeki İbn Suud'u sürekli savaşa girmesi için içten bir şekilde teşvik etmektedir. Çabaları tamamıyla başarısız olmamıştır.³⁷ Ocak 1915'te taraflar Cerrab'da karşı karşıya gelirler; İbn Suud rakibinin süvarisini yenilgiye uğratar, ancak piyadesi İbn Reşid'e yenilir ve bunu gören Acman bedevileri düşmanın tarafına geçerek İbn Suud'un ordugâhını yağmalarlar. Gün böyle sonuçlanmıştır.

³⁶ Bk. *Welt des Islâms*, 2, 305 (No. 180); bu anlaşmanın daha sonraki bir düzenlemesi için ayrıca bk. *Oriente Moderno*, 4, 757.

³⁷ Şartların oldukça farklı sunumu ve değerlendirmesi Musil'de bulunabilir, bahsi geçen yer, bk. 19. Ancak savaş zamanı bize ulaşan haberlerden kazandığımız görüş (örn. kıyaslayınız *Petermanns Mitteilungen* 1917, 85) İngiliz tarafınca da temelde onaylanmaktadır, hepsinden öte İç Arabistan'ın en iyi uzmanının, Philby'nin tasvirleri de buna katılır; en karakteristik pasajlar kelimesi kelimesine listelenmiştir. Fakat şurası yanlış muhakeme edilmemelidir ki, Musil'in İbn Suud'un şahsî konumunu değerlendirmesi, Philby'nin eserinde karşımıza resme ek olarak, çok önemlidir.

‘İbn Suud süvariye karşı galibiyetine dayanarak zafer iddiasında bulunmuştur, fakat onur açık bir şekilde düşmanın tarafındadır’ diye hüküm verir, olayı savaşa katılanlardan dinleyen Philby (yukarıda alıntının yapıldığı yer, I, s. 385). Özellikle hatırlanmaya değer olan ise, sefere katılan ve İbn Suud’un toptanından birine komuta eden Yüzbaşı Shakespear’in öldüğü gündür: Arabistan’da kendi vatanına böylesi büyük bir hizmet vermiş olan bir adam için üzücü bir sondur bu. Philby savaşın başarısını şöyle özetler: ‘Sonuçlarına bakılacak olursa, Cerrâb Arabistan savaş sahnesinin en belirleyici çatışmalarından biridir.’ İbn Reşid’in kendi lehine kesinlikle kullanamadığı bu yenilginin sonucu, İbn Suud’un artık daha fazla savaşlarda yer almaktan kaçınması gerçeği idi. Bu şartlar altında İngilizlerle dost kalması da doğaldır. Fakat artık kendisi dışarıdan bir izleyici rolünü tercih edecektir. İngiliz birliklerinin katıldığı bir resmi geçidi izlemesinin ardından sarfettiği, ‘Gücünüzü görmek bizim için iyidir’ sözü tam da kendi şahsiyetine uygun bir ifadedir. Diğer taraftan, İngilizlerin baştan çıkarıcı cazibesi ise zaten kopmakta olan Hail devletini daha da uzaklaştırıyordu. Sadık Zâmil’in öldürülmesi sonucu başa geçen Nazır Suud el-Sâlih, genç efendisi Suud b. Abdu’l-Aziz b. Reşid’e ihanet etti, böylece onu terk ederek 1916’da İngilizlere katıldı.³⁸ İç Arabistan’ın ikinci çatışma bölgesi savaşın sonuna kadar kapalı kaldı. Sadece 1918’in sonbaharında, artık vaziyetin savaşın genel gidişatı ile bir ilgisi kalmadığında ve İngiltere Dışişleri Bürosu rolü üstlenecek başka birisini, yani Mekke Şerifi Hüseyin’i bulduğunda, ki Anglo-Hint yöneticileri bundan İbn Suud’u sorumlu tutmuşlardır, İbn Reşid’le doğrudan çatışma tekrar gün yüzüne çıktı. 1916’da Şerif Hüseyin ve İngiltere arasındaki görüşmeler (bunlar aslında 1915’te başlamışlardı) ilkin onu Türklerden ayrılmaya, ardından da kendisini Hicaz’ın bağımsız kralı ilan etmeye yöneltti. Bu andan itibaren Hüseyin’in oğulları tarafından yönetilen Arap kuvvetleri İngilizlerle omuz omuza savaşacaklardı. Hüseyin ve oğulları, özellikle de Faysal, Arap bağımsızlık hareketinin sözcüleri olmuşlardı. 1918’in sonlarına doğru zafer kazanıldığında, İngiltere’nin yanında savaşan Şerif kazanılan zafer de kendisinin de hakkı olduğuna inandı. Burada, Şerif’in, askerî harekâtı takiben, kendi gücünü genişletmek için, Arap bağımsızlığı adına giriştiği belki de çok daha şiddetli olan diplomatik mücadelenin çalkantılı hikâyesine daha derinlemesine giremeyiz, zira bunun gereği de yoktur. Şurası açıktır ki, Mekke Şerifinin gücünün ve itibarının artması İbn Suud için bir kaygı olmuştur. Aşağı yukarı İbn Reşid’le aynı zamanda, 1918’de o da Şerif Hüseyin’le çatışmaya girmiştir. Bu, Hicaz’ın doğusunda mevki sahibi olan ve Şerif ailesinden gelen Halid’in, iktidardaki kendi kuzenine karşı İbn Suud’a yönelerek ondan yardım etmesi için altın bir fırsattı. Mayıs 1919’da İbn Suud, Şerif’in kuvvetlerine karşı Turaba’da belirleyici bir zafer kazandı.

Öte yandan, yakın gelecekte, Şerif’in ilgisi, Sevr Antlaşması’ndan kaynaklanan hazırlıklar ve sonuçlara anlaşılabilir bir biçimde yönelmişken, Hail’de başka çok önemli olaylar meydana gelmekteydi. 1920 baharında, iktidardaki emir Suud b. Abdu’l-Aziz cinayete kurban gitti ve iktidar Abdullah b. Mit’ab b. Abdu’l-Aziz

³⁸ Burada güvenilirmez olduğunu kanıtladığı için rolü çok yakında sona erecekti.

tarafından ele geçirildi.³⁹ Bu beklenmedik hareket İbn Suud'a nihai darbeyi vurması için beklediği fırsatı verdi. Nisan 1921'de Abdullah kötü bir şekilde yaralandı; Hail üzerine saldırı başladı. Abdullah'ın teslim olmasının ardından, İbn Reşid hanedanının son üyesi Muhammed b. Talâl⁴⁰, Kasım 1921'de teslim olmak zorunda kalıncaya dek savunmayı sürdürdü. Böylece İbn Suud, uzun zamandır kendisinden üstün olan ve hala da tehdidini sürdüren rakibinin hâkimiyetine bir son vermiş oldu.⁴¹

Ancak bu sırada, kelimenin geniş manası ile Arap meselesi, heyecan verici olayların ardından geçici bir düzen buldu. Ağustos 1921'de Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal İngiliz mandası altında yeni oluşturulan Irak tahtına oturdu, diğer taraftan Suriye'deki dramatik olaylar ise Faysal'ın kardeşi Abdullah'ın idaresi altında bağımsız bir Doğu Ürdün'ün kurulması ile sonuçlandı. Böylece İbn Suud tahammül edemeyeceği bir durumda kaldı. Toprakları üç taraftan yeni devletlerle, Hicaz, Doğu Ürdün ve Irak'la çevrelenmişti ve bunların tümü de, İngiltere'nin gözdesi Mekke Şerif'inin idaresindeydi. Son başarılarla içeriden güçlenen Vahhâbi devlerinin boğulma tehdidini bertaraf etme çabasına şaşmamak gerekir. 1922'de, Vahhâbilerin, son birkaç yılda birkaç defa hükümdar değiştiren Gof Vahası üzerinde hak iddia eden Doğu Ürdün'e saldırılarının yanısıra, Irak'a güçlü istilaları başlamıştır; öte yandan 1921 diğer Râşidî bölgeleri de İbn Suud'un hâkimiyet sahasına girmiştir. Bu sırada İbn Suud ile Fransa arasında bir yakınlaşmanın, hatta antlaşmaların söylentileri işitilmekteydi; zira Fransa Suriye mandasında İngiltere'ye ve onun koruduğu Şerif'e karşı doğrudan bir muhalefet içinde duruyordu. Bu söylentilerin ne kadarı doğrudur, bugün bunu belirlemek zor. Ancak şurası su götürmez bir gerçektir ki, İbn Suud, İngiltere üzerinde endişe yaratmak için Fransız fırsatını kullanmayı arzu etmiştir. Öte yandan, hiçbir zaman Anglo-Hindistan hükümeti ile ilişkilerinden de vazgeçmemiştir – görünüşe göre Dünya Savaşı sırasında Londra Dışişleri Bakanlığı ise her zaman aynı şekilde bilgilendirilmemiştir. Bu andan itibaren zaman artık Mekke Şerifi'nin değil İbn Suud'un lehine akıyordu. Bir zamanlar Şerif'in gücünün omurgasını teşkil etmiş olan merkezi Arabistan'ın güçlü bedevî kabileleri, Harb ve Uteybe, uzun zamandır İbn Suud'un tarafına geçmişlerdi. İbn Suud, Hicaz'ın güneyindeki Asir bölgesinde çoktan bir köprübaşı elde etmiş ve Yemen'deki İmam Yahya gibi yarımadanın son önemli ve bağımsız emirleri ile yakın ilişkiler kurmuştu. Bir yandan Şerif büyük Arap davasının savunucusu olarak kendi güç ve itibarını artırma çabası içindeyken, diğer taraftan İbn Suud Arabistan üzerindeki nüfuzunu nasıl pekiştireceğini sessiz bir şekilde idrak etmişti. Kendisini her iki tarafın da hamisi olarak ifade etmiş olan İngiltere ise Arap emirleri arasındaki düşmanlığı barışçıl bir çözüme kavuşturmak için elinden gelen tüm gayreti gösteriyordu. 1924'ün Ocak ayından itibaren, İngiltere Kuveyt'te yapılacak bir kongreye ulaşmak için

³⁹ İlişkiler için Mordtmann'ın *EJ. Art. Ibn Rashîd*'indeki şecereleri A. Musil'in *Zur Zeitgeschichte von Arabien*'i ile karşılaştırınız.

⁴⁰ Bk. 204, dipnot 1.

⁴¹ Güncel olayların takdimi temelde mükemmel bir haber kaynağı olan *Oriente Moderno*'ya dayanmaktadır.

çalışmıştır ve bu çabası birçok defa kesintiye uğramış, nihayet iki kutbun hiçbir şekilde uzlaşmayacağı ortaya çıkmıştır.

Böylece gerilim doğal olmayan bir seviyeye ulaşır. Boşalma ancak yeni bir dış nedene bağlıdır. İbn Suud ise bundan faydalanmayı bilmiştir. 3 Mart 1924'te, Türk Milli Meclisi Ankara'da Osmanlı halifeliğini ilga eder. Bunun hemen ardından, Hicaz Kralı Hüseyin halife unvanını alır. Bu adım Müslüman dünya tarafından oldukça soğukkanlılıkla karşılanacaktır. 1924 yılının haziran ayı başında, Riyad'da, Sultan Abdu'l-Aziz'in babası olan ve artık hayli yaşlı İmam Abdu'r-Rahman'ın⁴² liderliğinde bir ulema ve İhvan toplantısı gerçekleştirilir; burada Necid Vahhâbîlerinin hac yapıp yapmayacakları açığa kavuşturulacaktır; sonuçta Mekke Şerifi'nin halifelik meselesi çok sert bir şekilde reddedilir, evet, neredeyse bir tür savaş ilanıdır bu. Aynı sırada Abdu'l-Aziz'in oğlu ve tahtın varisi Faysal Müslüman dünyaya ve Arap halkına uygun içerikte bir manifesto yayımlar.⁴³ Bu deklarasyona yanıt ise kaçınılmazdır. Böylece Hindistan'dan Şerif'i sürmek için bir davetiye gelir. Zaten İbn Suud, Kuveyt görüşmelerinin başarısızlığa ulaşmasından bu yana hazırlık yapmaktadır. Sonbaharda Vahhâbî orduları tüm yönlerde yürüyüşe geçer. Eğer Doğu Ürdün'ün kabile ve şehirleri Vahhâbî istilasını nihayet reddetmekten mutluluk duymakta ise, bunun nedeni kısa zamanda ortaya çıkacaktır: Saldırının asıl hedefi başkadır. Eylül ayı başında Şerif Halid (yukarı bk.) tarafından komuta edilen bir Vahhâbî birliği Taif'i almak ister. İlerleyiş dikkatli ve yavaş bir şekilde sürer. Son direnişin başarısızlığı ile, Hicaz halkı Hüseyin'i tahttan çekilmeye zorlar ve oğlu Ali 'anayasal kral' (melik-i düstürî) olarak tahta çıkar ve halife unvanını kabul etmez. Tabi ki artık bu dahi vaziyeti kurtaramayacaktır. 13 Ekim'de ilk Vahhâbî kuvvetleri Mekke'ye girer. Bunun üzerine Ali Cidde'ye kaçar. Buradan Vahhâbîlere üzerine yapılan ilk saldırma girişimi başarısız olur. Böylece yaşamına topraksız ve maceracı bir emir olarak başlayan Abdu'l-Aziz b. Suud, dedelerinin devletini hayal dahi edemeyeceği sınırlara kavuşturmuştur. Tıpkı 1806'da olduğu gibi, bugün Arabistan'ın oldukça büyük bir kısmı İbn Suud'un ailesinden gelen bir Vahhâbî emirinin eli altında bir araya gelir.

Bu şaşırtıcı dönüş nasıl açıklanabilir? Bir asırdan daha uzun bir zaman önce etkin olan güçlerin aynısı bugün de tesir sahibi midir? Ve tamamıyla değişmiş koşullar altında aynı sonuçları doğurabilecekler midir? Ya da, en güncel somut gerçeklere dayanacak olursak, İbn Suud ile Şerif arasındaki bu düello nasıl böyle sonuçlanmış? Şerifler iktidarlarının muazzam genişlemesini büyük Arap özgürleşme hareketinin sözcüleri olarak kazanmışlardı. Başarılarını, yabancı büyük bir güce kendi rızaları ile boyun eğerek elde etmişlerdi. Büyük Arap siyasetleri ise Arap Yarımadası'nın küçük bir kısmındaki pozisyonlarını göz ardı etmelerine yol açmıştı. İbn Suud'un eleştirisi bu noktada başlamaktadır. Eğer erken on dokuzuncu yüzyılın Vahhâbî hareketi milli bir kimlik algısının güçlenmesi ya da uyanışı olarak görülebilirse, o zaman Abdu'l-Aziz, kesinlikle bilinçli olarak,

⁴² Siyasî ve askerî idareyi oğluna bırakmış olsa dahi, bu itibarı kendisi üstlenmiştir, bk. yukarıda 199.

⁴³ Bk. *Oriente Moderno*, 4, 643 ve tes., 478 ve tes.

Türk devriminden bu yana yükselişte olan milliyetçi temayülü sahiplenmiştir. Amacı yabancı bir güce teslim olmak değil, aksine bağımsızlık idi. Şerifler, kanatları altına sığınmak için yabancıları ülkeye davet etmişken, İbn Suud yabancı müdahalesinden daima uzak durmaya çalışmıştır. Özü itibarıyla hakikate karşılık gelen böylesi düşünce silsileleri uzun vadede belirli bir izlenimi ıskalayabilir, zira iktidardaki Şerifler çoğu zaman yarımada'nın sakinlerinden uzak idiler, çünkü farklı kültürel şartlara tabi idiler. Öte yandan Abdu'l-Aziz bir Arap *seyyidi* arketipinin beden bulmuş hali idi.

İbn Suud'un cazibesine başvurduğu Arap özbilinci – kesinlikli içsel bir idrak ve doğru bir siyasî muhakeme ile – ülkenin şartlarına göre kendine has bir şekilde renklendirilmişti. Zira, Arabistan'ın az gelişmiş devletlerinde Batı müdahalesine karşı duyulan isteksizlik, Müslümanların özgüveninin dayattığından kesinlikle çok daha az gerçek bir milli duygudur. Bununla birlikte başka bir noktaya yönelmekteyiz ki, bu, günümüzde Vahhâbiliğin dirilişi için muhtemelen hala en önemli olan bir veçhedir. Bugün dahi, açık görüşlü ve paganlaşmış Sünnî gelenek ve eski savaşı – ikon kırıcı Vahhâbilik arasındaki zıtlıklar her zaman bu denli keskin bir şekilde patlak vermeyebilir, bir din olarak Vahhâbilik ölü değildir. Günümüzde dahi ancak sade, tasfiyeci bir hoşgörüsüzlük inancı olabilir ve buna tabi olanlar ele avuca sığmaz Araplardır, onları ölümden korkmaz inananlar yapar; inancın temel taşıyıcıları ise İhvan, yani 'Kardeşlik'tir.

Fakat bu bizi, Arabistan toprakları ve Vahhâbilik sahasında toplumsal olarak en önemli ve yeni bir neşriyata ulaştırır ki, kökenini Emir'in içgörüsü ve iradesine borçludur. İhvan dinî bir kardeşliğin üyeleridir, çoğunlukla eski bedevîlerden toplanmışlardır ve ekilebilir çiftlik kolonileri halinde yeni kurulmuş bir düzendir. Bu kolonilerden ilki, Artaviyye, savaştan birkaç yıl önce tesis edilmiştir.⁴⁴ Philby'nin anlattığına göre (I, 298 ve tes.) bu model üzerine yirmi kadar koloni çoktan kurulmuştur ve sayıları yıldan yıla artmaktadır. O İhvanı, 'yeni bir Farmasonluk, on yıl gibi bir zaman zarfında bedevî toplumunun şahsiyetini dönüştürmüş ve tüm Arabistan'da endişeye neden olmuştur' şeklinde tanımlamaktadır. Şöyle devam eder, 'O, yani İbn Suud, bedevî evsizleri, yoksulları, dinsizleri, birlikte hareket etmeyi imkânsız ve çatışması ise kaçınılmaz kılan kabile düzenine mahkum kalmışları bulmuş, onları, kalplerinde Allah korkusu ve cennet ümidi ile yeni kolonilere yerleştirmiş, bir ortak inanç kardeşliğinin yerine ortak bir atayı getirmiş ve böylece bugüne dek birleşme mahareti gösteremeyen unsurları, Allah'ın vekili olarak büsbütün kendisine tabi kılmıştır.'

Tüm müessese muhtemelen en iyi şekilde Senüsiyye tarikatının karakteri ile kıyaslanabilir; evet, bunun, eğer hizmet edecekse, nereye kadar bir örnek teşkil edeceği merak edilmektedir. Ariz bölgesinin yerel ahalisi Vahhabi dinî ve askerî hareketinin katı çekirdeğini teşekkül etmişken, şimdi bu kardeşliğin üyeleri baş rol oynamaktadır. Onlar dinî fanatiklerdir. Fakat aynı zamanda İbn Suud'un daimî ordusu için insan kaynağı sağlamaktadırlar; Philby bunların sayısının yaklaşık

⁴⁴ Bk. *Welt des Islams*, 3, 57 ve tes.

30,000 olduğunu tahmin eder. Yarımadanın toplumsal ve iktisadî şartları için bu yeni fikrin muazzam önemi Philby sözlerinde tereddüde yer bırakmayacak derecede açıktır. Eğer plan başarılı olursa, Arabistan'ın yüzünü kökünden değiştirebilir, ki – biz ülkeyi tanıdığımız sürece – temelde aynı özelliklere sahiptir. Her ne olursa olsun, bir iç Arabistan devletini bedevîliği karakterize eden fitrî belirsizliğin zayıflığından kurtaracak, tek olmasa da, uygun bir araç gibi görünmektedir.

Öyleyse, şayet Vahhâbî hareketi bugün esasen yüz yıl önce dayandığı aynı temellere dayanıyorsa, işleyişini sürdürdüğü araçlar pek çok yönden farklıdır. Tekrar etmek gerekirse, hareket tasfiyeci dinî bir çabadır, planlanan yolda sağlam ve bilge bir irade tarafından rehberlik edilir ve ülkenin içinde bulunduğu anarşiyi, katı bir disiplinle değiştirmektedir; bu disiplin, Vahhâbî devletinin sınırları içinde daha önce hiç görülmemiş bir düzen ve emniyet yaratmıştır. Ancak şimdiye kadar her zaman sadece lider bir şahsiyetin üstün nüfuzunda sadece geçici bir başarı elde etmiş olan hareket, İhvan kolonilerinin örgütlenmesi ile daha uzun vadede oturaklı bir hal kazanacak gibi görünmektedir. Eğer parlak askerî-siyasî kariyeri Abdu'l-Aziz'i alışılmadık ölçülerde bir Arap hükümdarı olarak öne çıkarıyorsa, eğer onunla irtibata geçen tüm Avrupalıların saygı ve hayranlığını kendisine kazandıran kişisel meziyetleri onu ideal Arap hükümdarının beden bulmuş hali yapıyorsa; gerçekten muhteşem bir iş olan İhvan koloni yerleşimlerini kurmanın kendisine devlet adamı ismini verdiği hükmünde bulunmak inkâr edilemez bir gerçektir.

Arabistan'da işlerin nasıl gelişeceğini söylemek belki de bugün her zamankinden daha zor. Vahhâbî imparatorluğunu devirebilecek yabancı Müslüman güçler bugün artık mevcut değil. 'Özgürleşmiş' Arap ülkeleri ise aslında büyük güçlerin nüfuzu altında. Onların da hiç küçümsenmeyecek bir tutumu var. Ancak İbn Suud, belirli şartlar altında faal ve güçlü bir liderin Avrupa'nın arzularına karşı ayakta kalabileceğini göstermiş olan Doğu'daki tek adam değil. Öte yandan, değişen küresel siyasî durum, sekülerleşmiş Sünnî geleneğin uygulamalarını çoğu zaman şirk olarak gören Vahhâbî püritenizmine karşıt, diğer taraftan, Muhammed İbn Abdu'l-Vahhâb'ın öğretilerini Ortodoks icmâdan bir ayrılış olarak kabul etmek zorunda olan Sünnî geleneğin kendisi ise, inançsız Batı'ya karşı ortak savunmasından geçici olarak geri adım atmakta; ancak temelde her iki tutum arasında bir denge kurmak halen imkânsız. Nihayet, bu uzlaştırılmaz çatışmada en ciddi tehlike pusuda beklemekte. Bunları ve diğer tehlikeleri davet etmekte başarılı olsun ya da olmasın, iş eninde sonunda lider şahsiyetin ihtiyat ve amaçlarına kalacak. Abdu'l-Aziz'in hayat mücadelesi kendi şahsiyeti üzerine temellenmiştir. Acaba denk bir halef bulabilecek midir?